

Laeken Zirvesinden Lizbon Antlaşması'na: Anayasalaşamayan Anayasallaşma Süreci

Erman Akıllı*

Özet

Bu çalışmanın temel amacını, Avrupa Birliği için bir anayasa oluşturulmasına dair atılan adımların incelenmesi oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışmada izlenen yöntem; önce Nice ardından da Laeken Zirvelerinde ortaya koyulan hedefler (Avrupa Birliği içerisinde yetkilerin tanımı ve genel işleyişi, Avrupa Birliği araçlarının basitleştirilmesi, Avrupa Birliği içerisinde daha fazla demokrasi, şeffaflık ve etkinlik, Avrupa Birliği Anayasası oluşturulması) çerçevesinde anayasalaşmaya dair iki önemli belgenin, yani Avrupa Birliği Anayasa Taslağı ve Lizbon Antlaşması'nın içeriğinin analiz edilmesidir. Bu analiz çerçevesinde Avrupa Birliği'nin anayasalaşamayan anayasallaşma çabası detaylı biçimde ortaya koyulmaya çalışılmıştır; sonuç olarak Avrupa Birliği, her ne kadar anayasa taslağı ile anayasalaşma ülküsüne yaklaşmış ise de Lizbon Antlaşması ile bu ülküsünden uzaklaşmış bulunmaktadır. Nihayetinde, 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe girmiş olan Lizbon Antlaşması bir anayasa değildir. Zira Antlaşma, reddedilen anayasa taslağının aksine federe bir yapının öncüsü olmaktan uzaktır. Bir başka deyişle Avrupa Birliği'nin Nice ve Laeken Zirveleri temelinde başlayan anayasallaşma süreci, Lizbon Antlaşması zemininde anayasalaşamayan bir yapı arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Avrupa Birliği'nin Anayasallaşma Süreci, Anayasa Taslağı, Lizbon Antlaşması.

GİRİŞ

Avrupa Birliği'nin (AB) yapısına dair federalistler ile hükümetlerarasıcılar arasındaki fikir mücadelesi, Avrupa bütünleşmesinin yeni yeni filizlendiği 1950'lerin sonlarından günümüze değin süregelmiştir. Zira Charles De Gaulle'ün 23 Kasım 1959 tarihinde Strasbourg'da yapmış olduğu konuşmasındaki "Atlantik'ten Urallara Birleşik Avrupa" sözleri ile bir anlamda Avrupa bütünleşmesinin fiziki sı-

* Araştırma Görevlisi, Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

nırları çizilmiş¹; bu bağlamda da hükümetlerarasıcıların uluslararası antlaşmalar ekseninde adım adım bütünleşme modeli, günümüze kadar mevcudiyetini korumuştur. Bu bağlamda adım adım Avrupa bütünleşmesini gerçekleştiren söz konusu antlaşmaların 'anayasal nitelik' taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira bir görüşe göre şayet bir hukuk normu; mevzu bahis olduğu yapının ilkelerini, yetkilerini, içyapısını, organlarını ve organlarının yetkilerini düzenliyor ise bu norm anayasal nitelik arz ediyor demektir². Bu bağlamda değerlendirdiğimizde, AB kurucu antlaşmaları, doğaları gereği anayasal nitelik arz etmektedirler. Zira onlar da AB'nin içyapısını, kurumlarını, kurumlarının yetkilerini ve genel anlamda da AB'nin ilkelerini düzenlemişlerdir. Bir diğer deyişle AB'nin anayasallaşma süreci, Paris Antlaşması'nın imzalanmasıyla ilk adımı atılan bütünleşme süreci ile başlamıştır.

Diğer taraftan AB'nin giderek üye sayısının artması ve temel olarak altılı yapı için kaleme alınmış kurucu antlaşmaların, üye sayısının giderek arttığı bir yapıda düzen ve işlerliği sağlama konusunda giderek yetersiz kaldığının görülmesi; söz konusu adım adım bütünleşme modelinin işlerliğinin sorgulanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda AB'nin hem dikey hem de yatay gelişiminin mümkün kılınabilmesi için yeni antlaşmalardan ziyade köklü bir değişime imkân verecek yeni bir kurucu antlaşmanın yapılması görüşü ortaya atılmıştır. Bu çerçevede federalistlerin sesi yeniden yükselmeye başlamış ve AB içerisindeki mevcut sorunların ancak köklü bir yapısal değişim neticesinde aşılabileceği görüşü giderek zemin kazanmıştır. İşte bu anlayış ile AB'de anayasallaşmaya dair ilk kıvılcım; önce Nice Zirvesi (10 Aralık 2000) Sonuç Bildirisi'ne ekli "Avrupa'nın Geleceğine Dair Bildiri"de atılmıştır. Ardından da Laeken Zirvesi Sonuç Bildirisi'ne ekli "Avrupa Birliği'nin Geleceğine İlişkin Bildiri" (Laeken Bildirgesi) içerisinde, AB'nin geleceğine dair çeşitli beklentilere yer verilmesiyle anayasallaşma süreci ivme kazanmıştır. Söz konusu beklentiler, AB'nin o dönem arz ettiği yapıda görülen eksiklikler üzerine oluşturulmuş ve gelecekte AB, nasıl yapı arz etmeli sorusuna cevap olarak bazı temel hedefler üzerinde durulmuştur.

İleriki bölümlerde daha da detaylandırılacak olan söz konusu hedefler şu şekildedir; AB içerisinde yetkilerin tanımı ve genel işleyişi, AB araçlarının basitleştirilmesi, AB içerisinde daha fazla demokrasi, şeffaflık ve etkililik ve AB Anayasası oluşturulmasıdır³. Giderek devinim kazanan anayasallaşma süreci Laeken Zirvesi sonrasında konvansiyonun toplanması ve bir Avrupa Anayasası Taslağı hazırlanması ile ivme kazanmış ve 1 Aralık 2009 tarihinde yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması ile –şu an için– tepe noktasına ulaşmıştır.

Çalışmanın nüvesini oluşturan 'anayasallaşma süreci' yukarıda kısaca değinilen temel hedefler çerperinde incelenecektir. Makalede temel amaç AB'nin anayasalaşamayan anayasallaşma sürecinin bir anlamda ateşleyicisi olmuş olan temel hedeflerin; önce anayasa taslağı içerisinde ardından da Lizbon Antlaşması

¹ Fevzi Uslubaş, 'Avrupa Birliği ve Türkiye', *Jeopolitik*, Sayı 70, Kasım 2009, s. 17.

² Christine Reh, 'The Lisbon Treaty: De-Constitutionalizing the European Union?', *Journal of Common Market Studies (JCMS)*, Cilt 47, Sayı 3, 2009, s. 628.

³ Bertil Emrah Oder, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2004), s. 229.

içerisinde ne kadar karşılandığının ortaya koyularak söz konusu sürecin nihai olarak anayasalaşmaya ne kadar yaklaştığının açıklanması oluşturmaktadır. Ancak çalışmanın bu bağlamda temel sorunsalı olan "anayasalaşamayan anayasallaşma süreci", ulaşılabilecek sonuç zemininde desteklenecektir; zira AB, anayasa taslağı ile bir anayasaya ne kadar yaklaştı ise Lizbon Antlaşması zemininde – belki aynı şiddette olmasa da– uzaklaşmıştır. Bu bağlamda Lizbon Antlaşması, kesinlikle bir anayasa değildir ancak bununla birlikte, şu an için AB'nin sahip olduğu; bir anayasaya en yakın hukuki metindir.

Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan 'Nice ve Laeken Zirvelerine Gidilen Süreç' kısmında; önce AB'nin neden bir Anayasaya ihtiyacı olduğu irdelenecek, ardından Nice ve Laeken Zirveleri Sonuç Bildirileri'nde ortaya koyulan hedeflere değinilecek ve "Avrupa İçin bir Anayasa Oluşturan Antlaşma (AB Anayasası)" taslağına uzanan sürece yer verilecektir. 'AB Anayasa Taslağı' başlıklı ikinci bölümde ise Anayasa Taslağı'nın onaylandığı 2003 yılındaki Selanik Zirvesi'nden 2005 yılındaki referandumlara olan süreç incelenecek; bölüm içerisinde AB Anayasası Taslağı'nın içeriği ve Laeken hedeflerini ne derecede karşıladığının analizi yapılacaktır. Ayrıca yine bu bölümün sonunda Anayasa Taslağı'nın Fransa ve Hollanda'da yapılan referandumlarca reddedilmesinin temel nedenleri de ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünü oluşturan 'Lizbon Antlaşması'na Giden Süreç' kısmında ise Antlaşmaya götüren genel durum çerçeve olarak ortaya koyulduktan sonra antlaşmasının içeriğinin Anayasa Taslağı'na ve Laeken hedeflerine göre analiz edilecektir. Çalışmanın nihayetleneceği 'Sonuç' kısmında ise çalışmada değinilen bilgiler ışığında AB'nin "Anayasalaşamayan Anayasallaşma Süreci" genel bir değerlendirmeye alınıp, şu an için sürecin son halkası olan Lizbon Antlaşması'ndan sonra AB'nin nasıl bir yapı ihtiva edeceğine dair görüşlere yer verilecektir.

NICE VE LAEKEN ZİRVELERİNE GİDİLEN SÜREÇ

Ortak Bir Anayasaya Duyulan İhtiyaç

II. Dünya Savaşı sırasında Avrupa'da yaşanan büyük yıkım ve acıların tekrarlanmaması; huzur, barış ve dirliğin tahsisi için Avrupa'da en büyük tehdit olarak algılanan eski düşman/yeni dost Federal Almanya'nın ortak değerler çerçevesinde söğürülerek Avrupa'ya dâhil edilmesi, Avrupa'da 'birlik' ülküsünün temelini oluşturmaktadır. Bu amaçla Fransa Dışişleri Bakanı Robert Schuman ve Fransa Planlama Müsteşarı Jean Monnet'in girişimleri ile Federal Almanya'nın yanında, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'un da bulunduğu "Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu" 1952 yılında kurulmuştur. Günümüz AB'nin temelleri olarak kabul edilen bu girişim esasen bir barış ve ekonomik kalkınma projesi olarak ortaya çıkmıştır. Zira Monnet bu dönem öncesinde, Avrupa'da bir daha savaşların yaşanmaması için, savaş endüstrisinin temel taşları olan kömür ve çelik maddelerinin üretiminin ve kullanımının ortak bir denetime tabi tutularak kontrol altına alınmasını öngörmüştür. Ayrıca 25 Mart 1957 tarihinde imza edilen ve 1958 yılında yürürlüğe giren Roma Antlaşması ile Avrupa Ekonomi Topluluğu

(AET) ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET) kurularak bu girişime ivme kazandırılmıştır.

Görüleceği üzere bütünleşme; hem barışın kalıcı tahsisi hem de yıkılan ekonomilerin düzeltilmesi amacıyla nüve olarak altı devleti kapsayan bir oluşuma göre yapılandırılmıştır. Ancak zamanla topluluklar, yeni üye ülkelerin katılımı ile giderek Avrupa ülkeleri arasında ekonomik bütünleşmenin tamamlanmasının ardından, ekonomik nüfuzu dâhilinde Dünya üzerindeki en güçlü bölgesel bütünleşmelerinden biri olarak anılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte AB içerisinde yapısal sorunlar da baş göstermeye başlamıştır. Zira kuruluşundaki 6 üyeli yapıdan gelişerek 12 üyeli (dönem itibarıyla) düzene ulaşan bütünleşmede, iç yapının mevcut sistemi dengeleyecek ve Birliğe yeni üyelerin katılımının olanaklı kılacak biçimde yeniden düzenlenmesi Birliğin sürdürülebilirliği açısından elzem hale gelmiştir. Ek olarak 1987 yılında yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi ile ortaya koyulan Avrupa Kimliği mefhumu, 1992 yılında imza edilen Maastricht Antlaşması ile kabul edilen Ekonomik ve Parasal Birlik, Ortak Dış ve Güvenlik Politikası ve Avrupa Vatandaşlığı gibi hususlarda yeni adımlar atılması; ekonomik anlamda bütünleşmesini büyük oranda tamamlayan AB'nin artık siyasal anlamda da bir birlik yapısı arz etmesine dair duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır⁴.

Zira güçlü ekonomik çehresine rağmen, siyasi olarak bu güce muadil bir yapı arz edemeyen AB içerisinde, üçüncü taraf ülkelere karşı (dış politika hususlarında) "tek ses" ile konuşamama konusunda büyük eleştiriler gelmeye başlamıştır. Yukarıdaki satırlarda değinilmiş olan tüm nedenler göz önüne alındığında, AB'nin söz konusu sorunlarını temelden çözecek yeni ve köklü bir anlayışın ortaya koyulması elzem hale gelmiştir. Bu bağlamda bütünleşmenin bir sonraki adımı olarak görülen ve federalistlerin, AB bütünleşmesinin ilk yıllarından bu yana ateşli biçimde savundukları "federe" yapıya geçiş için işler bir anayasanın oluşturulması gündeme gelmiştir. Böyle ciddi bir kararın alınması için uygun ortamın oluşturulması hususundaki çabalar neticesinde, 10 Aralık 2000 tarihinde toplanan AB Konseyi Devlet ve Hükümet Başkanları Nice Zirvesine ulaşılmıştır.

Nice ve Laeken Zirveleri

10 Aralık 2000 tarihinde AB Konseyi Devlet ve Hükümet Başkanları Nice Zirvesi yapılmıştır. Zirvede AB'nin geleceğine dair daha kapsamlı bir anlayışın ortaya koyulması ve kurucu antlaşmaların yeniden elden geçirilmesini öngören bir görüşe varılmıştır. Bu görüş temel olarak; AB'nin yetkilerinden görevlerine, kurumsal yapısının daha verimli, demokratik ve etkili işleyişinden bütünleşmenin amaçlarına ve nihai hedeflerine kadar birçok alanda yenilenmeyi kapsamaktadır⁵. Bu bağlamda AB Konseyi Nice Zirvesi Sonuç Bildirisi'ne ekli 23 numaralı bildiri (Avrupa Birliği'nin Geleceğine Dair Bildiri)⁶ açıklanmıştır. Söz konusu bildiri metninde, yukarıda değinilen hedeflere ulaşmak için üç aşamalı bir yol haritası ortaya ko-

⁴ Sanem Baykal ve Özgür Tonus, *Avrupa Birliği Anayasal Antlaşma Taslağı Üzerine Değerlendirmeler*, http://www.geocities.com/ceteris_tr/tonus_baykal.doc (Erişim Tarihi: 8 Aralık 2009), s. 98.

⁵ *Ibid.*

⁶ Nice Zirvesi Sonuç Bildirisi'ne ekli "Avrupa Birliği'nin Geleceğine Dair Bildiri" için bkz. http://ec.europa.eu/justice_home/unit/charte/en/declarations-nice.html (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2009)

yulmuştur; birinci aşama, açık bir tartışma ortamı oluşturulacak ve buna her kesimden kişi ve kuruluşların katılması sağlanacaktır. İkinci aşama ise 2002-2003 yıllarını kapsayacak ve bu aşamanın uygulama şekli 2001 yılında yapılacak Laeken Zirvesinde karara bağlanacaktır. Son aşamada ise kurucu antlaşmalarda yapılacak temel değişiklikler 2004 yılında yapılacak olan Hükümetlerarası Konferans⁷ sırasında karara bağlanacaktır⁸.

Bu bağlamda AB'nin geleceğine dair beklentilerin, daha doğru bir deyişle hedeflerin net olarak ortaya koyulması 14-15 Aralık 2001 tarihinde gerçekleşen Laeken Zirvesi'nin ardından gerçekleşmiştir. Zirve Sonuç Bildirisine ek olarak yayınlanan "Avrupa Birliğinin Geleceğine Dair Laeken Bildirisi"⁹ içerisinde söz konusu hedeflere ciddi biçimde vurgu yapılmıştır.

Laeken Bildirisi'nde ortaya koyulan hedefler şu şekildedir; AB içerisinde yetkilerin tanımı ve genel işleyişi, AB araçlarının basitleştirilmesi, AB içerisinde daha fazla demokrasi, şeffaflık ve etkililik, AB Anayasası oluşturulmasıdır¹⁰.

Laeken Bildirisi'nde Ortaya Koyulan Hedefler (Laeken Hedefleri)

i. *AB içinde yetkilerin tanımı ve genel işleyiş:* Bu hedef AB ile üye ülkeler arasındaki yetki paylaşımının daha açık ve anlaşılır biçimde yeniden tanımlanmasını öngörmektedir. Bu bağlamda AB'nin yetkilerinin genişletilebileceği gibi kimi hususlarda mevcut yetkilerin üye devletlere bırakılması olarak da açıklanmaktadır. Daha doğru bir deyişle ikincilik (*Subsidiarity*) ilkesinin uygulanışı yönünde bir düzenlemenin yapılması beklenmektedir.

ii. *AB araçlarının basitleştirilmesi;* Bu hedef hukuki düzenlemeler ile yürütme önlemlerinin ayrımı, hukuki düzenleme çeşitlerinin sayısının azaltılması, çerçeve yasalara daha fazla önemiyet verilmesi gibi hususları kapsamaktadır.

iii. *AB içerisinde daha fazla demokrasi, şeffaflık ve etkililik:* Bu hedef içerisindeki konular; Komisyon Başkanı ve üyelerinin atanması, Avrupa Parlamentosunun seçimi ve yetkileri, kurumlararası denge, ulusal parlamentoların rolleri, karar sürecinin etkinliği ve kurumların işleyişi gibi hususları kapsamaktadır.

iv. *AB Anayasası oluşturulması:* Bu hedef, mevcut antlaşmaların sadeleştirilmesi (Birlik ve Topluluk arasındaki ayrım ve üç sütunlu yapı olmak üzere), antlaşmaların temel hükümleri ile diğer hükümleri arasında ayrım yapılması, Temel Haklar Şartı'nın hukuki statüsü, anayasal bir metin kabul edilmesi gibi hususları kapsamaktadır¹¹.

⁷ Hükümetlerarası Konferans (2004) ile İlgili Olarak Tam Metin için Bkz. http://europa.eu/scadplus/cig2004/index_en.htm (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2009)

⁸ Ercüment Tezcan, 'Avrupa Birliği Anayasa Taslağı ve Öngördüğü Yenilikler', *Stradigma*, Sayı 8, 2003, s. 1.

⁹ Laken Zirvesi Sonuç Bildirisi'ne ekli "Avrupa Birliği'nin Geleceğine Dair Laeken Bildirisi" için bkz. <http://www.ena.lu/laeken-declaration-future-european-union-15-december-2001-020003970.html> (Erişim Tarihi: 10 Aralık 2009)

¹⁰ Oder, *Avrupa Birliği'nde ...*, s. 229.

¹¹ Ercüment Tezcan, 'Avrupa Birliği ...', s. 6.

Ayrıca Laeken Zirvesi Sonuç Bildirisi ile birlikte, yukarıda değinilen hedeflere ulaşmak için gerekli çalışmaları yürütmekle daha doğru bir deyişle bir AB Anayasası hazırlamakla görevli, Fransa eski Cumhurbaşkanı Valery Giscard d'Estaing başkanlığında "Avrupa'nın Geleceği Konvansiyonu" da kurulmuştur. Söz konusu Konvansiyon, 28 Şubat 2002 tarihinde Brüksel'de resmi olarak açılışını yapmış ve çalışmalarına başlamıştır. Konvansiyon'da AB üyesi ülkelerin; hükümetlerinden birer, ulusal meclislerinden ikişer temsilciler ile Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Komisyonu temsilcileri yer almıştır. Ayrıca Konvansiyon'da o dönem için henüz AB'ye üye olmayan on üç aday ülke temsilcileri, Ekonomik ve Sosyal Komite, Bölgeler Komitesi, Avrupa Ombudsmanı, Sivil Toplum Örgütleri ve Üniversiteler gözlemci statüsünde temsilci bulundurmışlardır¹².

Konvansiyon'un çalışmaları nihai olarak 27 Haziran 2003 tarihinde tamamlanmıştır. Ancak Konvansiyon Başkanı Valery Giscard d'Estaing 20 Haziran 2003 tarihli Selanik Zirvesinde, AB Anayasası Taslağı'nın tamamlanmış kısımları olan birinci bölüm (AB'nin tanımının, ilkelerinin, kurumlarına ilişkin hükümlerinin yer aldığı kısım) ve ikinci bölümü (Temel Haklar Şartı'nın yer aldığı kısım) Devlet ve Hükümet Başkanlarına sunmuştur¹³.

Ancak d'Estaing'in bu girişiminden bir sonuç çıkmamış, Selanik Zirvesi'nde herhangi bir uzlaşma sağlanamamıştır. Selanik Zirvesinde yaşanan olumsuz hava, 12-13 Aralık 2003 tarihinde gerçekleştirilen Brüksel Zirvesinde aşılmaya çalışılmış ancak yine taslak metni üzerinde bir uzlaşma sağlanamamıştır. Sonuç olarak AB Anayasa taslağı üzerine uzlaşma –taslak üzerinde gerçekleştirilen bazı düzenlemeler neticesinde– nihayet, Brüksel'de 17-18 Haziran 2004 tarihleri arasında gerçekleştirilen Hükümetlerarası Konferans sırasında sağlanmıştır¹⁴. Ardından 29 Ekim 2004 tarihinde Roma'da, anayasa taslağının nihai hali "Avrupa İçin bir Anayasa Oluşturan Antlaşma" ile üye devlet temsilcileri tarafından imzalanmıştır¹⁵.

AVRUPA BİRLİĞİ İÇİN BİR ANAYASA

Yukarıdaki satırlarda da değinildiği üzere çalışmanın temel sorunsalı, Nice Zirvesi Sonuç Bildirisi'nde ortaya koyulan ve Laeken Bildirisi'nde netleşen hedefler çerçevesinde Anayasa Taslağı ve Lizbon Antlaşması'nın analizidir. Bu bağlamda önceki bölümlerde, AB içerisindeki anayasallaşma sürecinden bahsedilmiş, asıl olarak 1952 Paris Antlaşması ile başlayan Avrupa bütünleşmesinin aynı zamanda anayasallaşmanın da başlangıcı olduğu üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda söz konusu hedeflerin de AB'nin ilkeleri, içyapısı, organları ve organlarının işleyişi hususunda bazı düzenlemeler arz ediyor olması nedeniyle anayasallaşma süreci kapsamına alınması; daha doğru bir deyiş ile çalışma çerçevesinde anayasallaşma olarak adlandırılması, pek de yanlış olmayacaktır.

¹² Baykal-Tonus, *Avrupa Birliği ...*, s. 118.

¹³ Tezcan, 'Avrupa Birliği ...', s. 1-2.

¹⁴ Enver Bozkurt, Mehmet Özcan ve Arif Köktaş, *Avrupa Birliği Hukuku*, 4. Baskı (Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2008), s. 56.

¹⁵ Baykal-Tonus, *Avrupa Birliği ...*, s. 103.

Bu bağlamda, 17-18 Haziran 2004 tarihinde Brüksel'de gerçekleştirilen Hükümetlerarası Konferans'ta hakkında uzlaşya varılan AB Anayasa taslağının irdelenmesi söz konusu anayasallaşma süreci zemininde gerçekleşecektir. Ancak bu incelemeye geçilmeden önce kısaca anayasa kavramının tanımına ve AB içerisindeki anayasa algısına yer verilmesi uygun olacaktır. Bir görüşe göre anayasa; "devletin temel organlarının kuruluşunu ve işleyişini belirleyen hukuk kurallarının bütünü" olarak tanımlanmaktadır¹⁶. Bir diğer görüşe göre ise "devletin temel yapısını ve örgütlenişini düzenleyen kurallar" olarak değerlendirilmektedir¹⁷. Başka bir görüşe göre anayasa ise "bir devletin kuruluşunu, tüzel kişiliğini, örgütlenişini, iktidarın el değiştirmesini ve bireylerin hak ve özgürlüklerini düzenleyen kurallar bütünü" olarak değerlendirilmektedir¹⁸. Görüldüğü üzere değinilen üç farklı görüşte de temel nokta, anayasanın devletin (veya mevzu bahis olan yapının) temel yapısını, organlarını ve işleyişini düzenleyen yasa olarak görülmektedir. AB içerisindeki anayasa anlayışına ilişkin Avrupa Toplulukları Adalet Divanının (ATAD) anayasa tanımı, anayasanın diğer tanımları ile paralellik göstermekte, sadece devlet yerine AB'yi getirmektedir¹⁹. Bu bağlamda yukarıdaki satırlarda da değinildiği üzere AB'nin kurucu antlaşmaları anayasal anlam arz etmektedirler. Bir diğer deyişle AB içerisindeki anayasa algısı, kurucu antlaşmalar temelinde oluşmaktadır. Zira aşağıdaki satırlarda değinilecek olan AB Anayasa Taslağı da –şayet yürürlüğe girseydi– kurucu bir antlaşma olacak olan, "Avrupa İçin bir Anayasa Oluşturan Antlaşma"nın metnidir.

Anayasa Taslağının Analizi

AB'nin geleceğine dair öngörülerin yer aldığı anayasa taslağı metni, dört ana bölüm ve 448 maddeden oluşmuştur.²⁰ Söz konusu taslak, çalışmada ortaya koyulan çerçevenin dışına çıkılmaması açısından, makalenin temel sorunsalı olan Nice ve Laeken Zirveleri Sonuç Bildirilerinde belirlenen hedefler çerperinde incelemeye alınacaktır. Böylece yola çıkılan hedefler ile varılan sonuçlar arasındaki fark ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

AB İçerisinde Yetkilerin Tanımı ve Genel İşleyiş²¹

Bu hedef altında, AB ile üye ülkeler arasındaki yetki paylaşımının daha açık ve anlaşılır biçimde yeniden tanımlanması beklenmiştir. Anayasa taslağının "Birliğin Politika ve İşleyişi" isimli üçüncü bölümünde söz konusu hedefe dair hususlar düzenlenmiştir. Bu bölüm içerisinde bir anlamda, Victor Hugo'dan, Winston Churchill'e kadar uzanan Avrupa Birleşik Devletleri ülküsünün kurumsal alt yapısı oluşturulmuştur. Bu çerçevede anayasal antlaşmada önemli adımlar atılmış; AB'nin yetkileri, münhasır ve paylaşılan yetkiler olmak üzere ve konularına göre

¹⁶ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, 14. Baskı (Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2009), s. 13.

¹⁷ Şeref A. Gözübüyük, *Anayasa Hukuku*, 16. Baskı (Ankara: Turhan Kitabevi, 2008), s. 3.

¹⁸ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, 13. Baskı (İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım, 2009), s. 142.

¹⁹ Oder, *Avrupa Birliği'nde ...*, s. 171.

²⁰ Avrupa Birliği Anayasa Taslağı İngilizce Tam Metni için bkz. [http://eur-lex.europa.eu/JOhtml.do?uri=OJ:C:2004:310:SOM:en:HTML\(Erişim Tarihi: 10 Aralık 2009\)](http://eur-lex.europa.eu/JOhtml.do?uri=OJ:C:2004:310:SOM:en:HTML(Erişim Tarihi: 10 Aralık 2009))

²¹ Avrupa Birliği Anayasa Taslağı, III. Bölüm, Madde 192-198.

sınıflandırılmıştır²². Çeşitli alt başlıklarla düzenlenen bu bölümdeki temel amaç AB'nin; dış politika alanındaki karar mercilerinin hızlı ve işler çalışmasını sağlayarak, AB'yi dış politika hususlarında "tek ses" olarak konuşturmak ve bu bağlamda uluslararası arenada otonom bir aktör olarak var olmasını sağlamaktır. Ayrıca birinci başlığın altında genel uygulamalara yönelik düzenlemeler üzerinde de durulmuştur. Bu başlık altında AB'nin genel amaçları ve ikincilik (*subsidiarity*)²³ ilkesine uygun olarak farklı politika ve faaliyetler arasında tutarlılık sağlanması hususu, AB'nin tüzel kişiliğinin hükme bağlanması ve AB'nin bütün faaliyetleri arasındaki eşitsizliğin kaldırılması hususu vurgulanmıştır.

Ayrıca cinsiyet, din, dil ve ırk gibi noktalarda herhangi bir ayrımcılığa müsaade edilmeyeceğinin altı çizilmiştir. Zira bu bölümde yer alan ikinci başlık olan "Ayrım Yapmama ve Vatandaşlık" kısmında da bu konular üzerinde durulmuştur.

"İç Politikalar ve Faaliyetler" isimli başlık altında ise İç Pazar, Ekonomi ve Para Politikası, İstihdam ve Sosyal Politika, Özgürlük Güvenlik ve Adalet Alanı ve son olarak AB'nin koordine edici, tamamlayıcı veya destekleyici olarak faaliyet göstereceği alanlar konusunda hukuksal düzenlemeler yapılmıştır. Bir diğer başlıkta "Deniz aşırı Ülkeler ve Bölgelerle Ortaklık" hususları düzenlenmiştir. Bu başlık altında İngiltere, Fransa, Danimarka ve Hollanda gibi ülkeler ile özel ilişkileri olan ve Avrupa kıtasında yer almayan ülke ve bölgeler ile ortaklık ilişkisine girilebileceği ifade edilmiştir. Böylelikle Avrupa'da yer almayan ancak özel ilişkilerin geliştirilmesinin mümkün olduğu ülke ve bölgeler ile ilişkileri ileri boyuta taşımanın hukuki zemini kabul edilmiştir. Son başlıkta ise AB'nin işleyişi üç temel kısma ayrılmıştır. Birinci kısımda kurumlarla ilgili hükümlere yer verilmiştir. İkinci kısımda mali hükümlere yer verilirken son kısımda güçlendirilmiş işbirliği hususu üzerinde durulmuştur. Ayrıca anayasa taslağının birinci bölümünde ikincilik ve Oransallık (Orantılılık) ilkelere Uygulanması ek protokol dâhilinde düzenlenmiş ve anayasa taslağına eklenmiştir; zira eklenen söz konusu protokolün hukuki bağlayıcılığı anayasa metninde hükme bağlanmıştır. Protokolde yer alan düzenlemeye göre Komisyon bir teklif yaptığı zaman bu iki ilkeyi ne oranda hesaba kattığını açıklamak durumundadır²⁴.

Görülebileceği üzere anayasa taslağında, "AB İçerisinde Yetkilerin Tanımı ve Genel İşleyişi" hedefi altında beklenen gelişmeler büyük oranda sağlanmıştır. Bu-

²² Baykal-Tonus, *Avrupa Birliği ...*, s. 126.

²³ Asıl olarak 1970'li yılların ortalarında Avrupa Birliği bünyesinde filizlenen kavram Avrupa Birliği (AB) hukuku içerisindeki yerini Maastricht Antlaşması ile almıştır. İkincilik'in yanında İkame veya Yetki İkamesi olarak da Türkçe'ye çevrilen kavram temel olarak; AB'nin, ABA'nın 5. maddesi ve Dibacenin B maddesi hükmü ile kendisine verilen, yetkilerin ve amaçların sınırlarında icraatte bulunacak ve münhasır yetkisine girmeyen alanlarda söz konusu ilkeye uygun olarak, yalnızca teklif edilen tasarruf boyut ve etkileri bakımından AB tarafından daha iyi gerçekleştirilebileceği takdirde ve oranda tasarruf kullanacaktır. Bir başka deyişle Sübsidiarite ilkesi; AB'nin Birlik içerisinde gerçekleşecek herhangi bir tasarruf hususunda, söz konusu tasarrufun konu olduğu eylemin/hedefin vücut bulacağı bölgede/ülkede ancak söz konusu yerel idareler/devletlerden daha iyi ve daha etkin bir biçimde söz konusu tasarrufu yerine getirebilecek ise tasarrufta bulunur. Zira değinilen ilkeye göre şayet tasarruf üye ülke devletlerince yapılacak ise bu durumda da mümkün olduğu ölçüde yönetimin en alt kademelerince yapılacak icraatlarla bu hedefe ulaşılması sağlanmalıdır. (Daha detaylı bilgi için bkz. Bozkurt, et.al, *Avrupa Birliği Hukuku*, s. 33-34

²⁴ Tezcan, 'Avrupa Birliği ...', s. 9.

nunla birlikte AB'nin son dönemlerde büyük eleştiri alan, dış işlerinde "tek ses" ile konuşamama sorunu da hukuki alanda yapılan düzenlemeler ile aşılmaya çalışılmıştır.

AB Araçlarının Basitleştirilmesi²⁵

Bu hedef hukuki düzenlemeler ile yürütme önlemlerinin ayırımı, yasal düzenleme çeşitlerinin azaltılması, çerçeve yasalara daha fazla önemiyet verilmesi gibi hususları kapsamaktadır. Anayasa taslağının "AB'ye İlişkin Genel Hükümler" isimli birinci bölümü altında yer alan "AB'nin dış faaliyetleri" isimli beşinci başlık içerisinde bu hususlar düzenlenmiştir. Sekiz alt başlık çerçevesinde şu konulara ilişkin hukuki düzenlemeler yapılmıştır: Dış ilişkilere dair genel hükümler, AB ortak dış ve güvenlik politikası (politikanın uygulanabilirliği ve mali yükümlülükleri), ortak ticaret politikası, üçüncü ülkelerle işbirliği ve insanı yardım, kısıtlayıcı önlemler, uluslararası antlaşmalar, AB'nin uluslararası örgütler üçüncü ülkeler ve AB delegasyonları ile ilişkileri ve son olarak dayanışma hususunda hukuki düzenlemeler. Ayrıca bu başlık altında AB'nin hukuki düzenleme teknikleri de altı ile sınırlandırılmıştır. Bunlar sırasıyla yasa, çerçeve yasa, yönetmelik, karar, tavsiye ve görüştür. Bununla birlikte yasal ve yönetsel düzenlemeler arasındaki hiyerarşi de anayasa taslağında düzenlenmiştir. Buna göre yasa, bir alanda önemli unsurları belirleyecek, daha teknik yönler ise Komisyona devredilebilecektir. Anayasa taslağında yasaların esas olmayan öğelerini tamamlayan veya değiştiren uygulama yönetmeliklerini Konsey ve Parlamentonun denetiminde sadece Komisyon kabul edebilecektir. Ayrıca hem ortak dış ve güvenlik politikası hususunda hem de özgürlük, güvenlik ve adalet hususlarında karar alma ile ilgili özel usuller öngörülmüş ve yasal hükme bağlanmıştır²⁶.

AB İçerisinde Daha Fazla Demokrasi, Şeffaflık ve Etkililik

Bu hedef AB kurumları, AB içerisindeki demokratik yapı ve şeffaflık ile ulusal parlamentoların AB içerisindeki rollerine dair yapılan düzenlemeler olarak üç kısım altında incelenecektir.

AB Kurumlarına Dair Düzenlemeler²⁷

Bu hususa dair düzenlemeler anayasa taslağının birinci bölümünün dördüncü başlığı altında yapılmıştır. Söz konusu düzenlemeler çerçevesinde öncelikle Avrupa Parlamentosunun üye sayısı 736 ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca Parlamentonun, Konsey ile ortak yasama organı ve ortak karar usulünün genel yasama usulü olduğu anayasa taslağında belirtilmiştir (30 farklı yeni alanda bu usul kullanılacak olmakla beraber, 50 civarında konuda oybirliği sistemi devam edecektir). Bununla birlikte taslakta Devlet ve Hükümet Başkanları Konseyine kurum statüsü getirilmiş ve altı aylık dönemsel başkanlık sistemi yerine, iki buçuk yıllık süreler için başkan seçilmesi öngörülmüştür. Ayrıca içyapısı da düzenlenen Konseyi;

²⁵ Avrupa Birliği Anayasa Taslağı, I. Bölüm, Madde 32-40.

²⁶ Tezcan, 'Avrupa Birliği ...' s. 8-9.

²⁷ Avrupa Birliği Anayasa Taslağı, I. Bölüm, Madde 18, 19, 21, 31.

Başkan, Devlet ve Hükümet Başkanları, Komisyon Başkanı ve Avrupa Birliği Dışişleri Bakanı'ndan oluşacaktır.

Anayasa Taslağı ile karar alma sistemine getirilen yegâne düzenleme; Nitelikli Oy Çokluğu İlkesi'dir. Nitelikli Oy Çokluğu İlkesi; AB Konseyi veya AB Bakanlar Konseyinde bir kararın alınabilmesi için verilen oyların üye ülkelerin yarısından fazlasını ve AB nüfusunun % 60'ını temsil etmesi şartı öngörülmüştür²⁸. Böylelikle Avrupa bütünlüğünün başlangıcından bu yana var olan oybirliği ilkesi, anayasanın yürürlüğe girmesiyle yerini Nitelikli Oy Çokluğu İlkesine bırakacaktır. Ancak burada üzerinde durulması gereken bir nokta vardır; zira Nitelikli Oy Çokluğu İlkesi, vergi ve dış politika konularında kullanılamayacaktır. Bir diğer deyişle AB iç mali yapısını ve uluslararası arenadaki konumuna etki yapması muhtemel hususlarda, oybirliği geleneğini sürdürmeye devam edecektir.

Anayasa Taslağı ile getirilen bir başka yenilik ise Avrupa Birliği Dışişleri Bakanlığı makamıdır. Bakan, AB Konseyinin nitelikli oy çokluğu ve Avrupa Komisyonu Başkanı'nın da görüşünün alınmasıyla atanacaktır. AB'nin ortak dışişleri ve güvenlik politikasını yürütmekle yükümlü olacak olan söz konusu bakan aynı zamanda Komisyon Başkan yardımcılarında biri de olacaktır.

AB Bakanlar Konseyinin görev ve yetkileri konusunda ise anayasa taslağında, önemli bir düzenleme yapılmamıştır. Yine Avrupa Parlamentosu ile yasama işlevini ve bütçe yapma görevini sürdürecektir. Ancak Konseyin artık kararları Nitelikli Oy Çokluğu İlkesi zemininde alması öngörülmüştür. Bununla birlikte yeni oluşturulan Dışişleri Bakanlığı makamı nezdinde, AB Bakanlar Konseyinin Dışişleri Konseyine bundan sonra Dışişleri Bakanının başkanlık etmesi öngörülmüştür.

Anayasa Taslağı'nda Avrupa Komisyonunun ise bir Başkan, Başkan yardımcılığı görevini yürütecek olan AB Dışişleri Bakanı ve üye devlet vatandaşları arasından dönüşümlü olarak seçilecek on üç komiserden oluşması öngörülmüştür. Bununla birlikte görev ve yetkileri hususunda önemli düzenlemeler yapılmamıştır. Komisyon bağımsız olarak görevlerini yürütecek ancak siyasi bakımdan Avrupa Parlamentosuna bağlı olacaktır. Ek olarak – demokratik meşruiyeti sağlama hususunda bir adım olarak da kabul edilebilir– Avrupa Komisyonu Başkanı, AB Konseyi tarafından nitelikli çoğunlukla Avrupa Parlamentosuna sunulan adayın, parlamentoda yapılan oylanması ile seçilecektir. Son olarak, Anayasa Taslağı'nda; ATAD, Yüksek Mahkeme (Genel Mahkeme) ve uzmanlık mahkemelerinden oluşturulan AB yargı organlarına, Nice Zirvesi (10 Aralık 2000) ile öngörülen durumlarından farklı bir düzenleme getirilmemiştir.

AB İçerisinde Demokratik Yapı ve Şeffaflığa Dair Düzenlemeler²⁹

Bu hususa dair düzenlemeler anayasa taslağının altıncı başlığı altında yapılmıştır. Söz konusu düzenlemeler katılımcı demokrasi ve kurumların şeffaflığı gibi kimi ilkelere getirmektedir. Ayrıca toplumsal dayanışma, şeffaflık, belgelere erişim, kişi-

²⁸ Baykal-Tonus, *Avrupa Birliği ...*, s. 125.

²⁹ Avrupa Birliği Anayasa Taslağı, I. Bölüm, Madde 44-51.

sel bilgilerin korunması gibi hususlarda da yeni hükümler getirilmiştir. Bununla birlikte vatandaşların yasama sürecine katılımı öngörülmüştür; bu görüşe göre şayet vatandaşlar bir milyon vatandaşın imzasını toplayabilirlerse, Komisyona yeni bir teklif hazırlaması yönünde etki edebileceklerdir³⁰. Bu bağlamda AB'nin vatandaşlara yakınlaştırıldığı söylenebilir.

*Ulusal Parlamentolara Dair Düzenlemeler*³¹

Anayasa taslağının birinci bölümüne ulusal parlamentoların rolleri ile ilgili olarak ek protokol düzenlenmiş ve anayasa taslağına eklenmiştir; zira eklenen söz konusu protokolün hukuki bağlayıcılığı anayasa metninde hükme bağlanmıştır. Düzenlemelere göre Komisyon tarafından hazırlanan tüm danışma dokümanları yayınlanır yayınlanmaz üye ülke parlamentolarına gönderilecektir. Ayrıca Avrupa Parlamentosuna ve AB Bakanlar Konseyine sunulan tüm yasama önerileri de aynı anda ulusal parlamentolara iletilecektir. Ulusal parlamentoların AB içerisindeki rollerine dair belki de yapılan en önemli düzenleme ise artık parlamentoların takdir ve görüş yetkisinin olduğudur. Zira ulusal parlamentolar, Avrupa Parlamentosu, AB Bakanlar Konseyi ve Komisyona bir yasama önerisinin ikincillik ilkesine uygunluğu hususunda gerekçeli görüş sunabileceklerdir³². Ayrıca incelenen yasama teklifinin ikincillik ilkesine uyulmadığı görüşüne üye devlet parlamentolarının üçte birinin de aynı görüşte ise Komisyon teklifini yeniden gözden geçirmek durumunda kalacaktır³³.

AB Anayasası Oluşturulması

Bu hedef, mevcut antlaşmaların sadeleştirilmesi (Birlik ve Topluluk arasındaki ayırım ve üç sütunlu yapı olmak üzere), antlaşmaların temel hükümleri ile diğer hükümleri arasında ayırım yapılması, Temel Haklar Şartı'nın hukuki statüsü ve anayasal bir metin kabul edilmesi gibi hususları kapsamaktadır.

Anayasa Taslağı'nın dördüncü bölümünü oluşturan "Genel ve Nihai Hükümler" başlığı altında bu husus düzenlenmiştir. Zira anayasanın yürürlüğe girmesi ile önceki antlaşmalar kaldırılacak ve yerlerine sadece anayasa kapsamında düzenlenmiş normlar yürürlükte kalacaktır. Bu bağlamda giderek karmaşıklaşan ve anlaşılması güç hale gelen antlaşmalar hususunda genel bir çözüm öngörüldüğü söylenebilir.

Anayasa Taslağı'nda, Birlik ve Topluluk arasındaki ayırım ve sütunlar konusu da hukuki düzenlemeye tabi tutulmuştur; zira taslak, üç sütunlu yapının ortadan kaldırılmasını ve tek bir yapı çerçevesinde söz konusu sütunlar altında sıralanan hususların değerlendirilmesini öngörmüştür. Ayrıca Birlik ve Topluluk tanımları arasındaki farklar kaldırılmış, bundan sonra sadece Birlik kavramının kullanılması hükme bağlanmıştır. Böylelikle AB, anayasal taslağının birinci bölümünde yer alan yedinci maddesine göre tüzel kişiliğe sahip olmuştur³⁴.

³⁰ Tezcan, 'Avrupa Birliği ...', s. 9.

³¹ Avrupa Birliği Anayasa Taslağı, I. Bölüm, Ulusal Parlamentolara Dair Ek Protokol.

³² Baykal-Tonus, *Avrupa Birliği ...*, s. 127.

³³ Tezcan, 'Avrupa Birliği ...', s. 9.

³⁴ *Ibid.*, s. 13.

Temel Haklar Şartı ile ilgili olarak anayasa taslağının birinci bölümünün ikinci başlığının ve taslağın ikinci bölümünün (tamamı olmak üzere) altında hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Bu hali ile Temel Haklar Şartı'nın AB Anayasası'nın temel taşlarından biri olduğu ve AB Hukuku'nun bir normu olarak düzenlendiği söylenebilir. Elbette burada dikkat edilmesi gereken önemli husus –yukarıdaki satırlarda değinilen anayasa tanımlarında olduğu gibi– AB Anayasasının, ulusal anayasalara benzer biçimde, vatandaşlarının temel hak ve özgürlüklerini de düzenliyor olmasıdır.

Kimi görüşe göre söz konusu taslak metin AB için bir anayasa olmaktan uzaktır³⁵. Ancak ulusal anayasa tanımına yakın içeriği (anayasa taslağının 2. bölümü oluşturan Temel Haklar Şartı ve/veya taslağın 4. bölümünü oluşturan Genel ve Nihai Hükümler başlığı altında değinilen anayasa ibaresi, bayrak ve marş öğeleri gibi) ve AB'nin çehresini köklü olarak değişmesini sağlayacak çeşitli düzenlemeler içermesi nedeniyle taslak metin, bir anayasa olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda ilgili hedefin sağlandığı söylenebilir.

Sonuç olarak bakıldığında, Anayasa Taslağı ile Laeken hedeflerinin çoğunluğuna ulaşıldığı görülmektedir. Bu bağlamda yola çıkılan hedefler ile varılan sonuçlar örtüşmüştür; anayasallaşma sürecinin bir anayasa ile nihayetleneceği söylenebilir. Ancak 2005 yılında, anayasa taslağının AB Anayasası olarak yürürlüğe girmesi için yapılan halkoylamaları sırasında Fransa ve Hollanda'dan gelen red kararları neticesinde AB Anayasa Taslağı, tarihin tozlu sayfalarına gömülmek durumunda kalmıştır.

Halkoylamaları ile Gelen Reddin Nedenleri

29 Ekim 2004 tarihinde Roma'da kabul edilen AB Anayasası'na, yürürlüğe girebilmesi için üye ülkelerin (o dönem itibarıyla yirmi beş ülke) tamamında ve Avrupa Parlamentosu tarafından 29 Ekim 2006 tarihine onaylanması şartı konulmuştur. Şayet bu tarihe kadar onaylama süreci sonlandırılmaz ise–üye devletlerin 4/5'inin onaylamış olma şartıyla– konunun AB Konseyine devredilebileceği öngörülmüştür. Bu bağlamda üye ülkelerde onaylama süreci başlamıştır; onaylama şeklinin farklı ülkelerde farklı biçimlerde uygulandığı görülmüştür. Kimi ülke hükümet kararıyla, kimileri parlamento oylamalarıyla ve kimileri ise halkoylamaları yoluyla tercih etmişlerdir. Fransa'da 29 Mayıs 2005 tarihinde yapılan halkoylamasında sonucunda % 55 Hayır, % 45 Evet kararı çıkınca, hükümet düşmüş ve henüz oylamaya başlamamış diğer üye ülkelerde bu durum büyük şaşkınlığa yol açmıştır³⁶. Zira AB'nin siyasi patronu rolünde olan ve Avrupa bütünleşmesinin lokomotiflerinden biri olagelmış Fransa'da, bütünleşmenin belki de nihayetleneceği adımın atılmasına halk tarafından karşı çıkılması, AB içerisinde büyük yankı bulmuştur.

³⁵ Sanem Baykal, 'Avrupa Birliği Temel Konular', içinde Çağrı Erhan, Ayşe Burca Kızılırmak ve Ceran Arslan Olcay (eds.), *Avrupa Birliği'nde Anayasallaşma*, 2. Baskı (Ankara: İmaj Yayınevi, 2009), s. 100.

³⁶ Ömer Lütfi Taşçıoğlu, 'Avrupa Birliği'nin Anayasa Oluşturma Süreci, Bu Süreçte Ortaya Çıkabilecek Sorunların Avrupa Birliği'nin Geleceğine ve Türkiye'ye Etkileri ve Çözüm Yolları', *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 13, 2008, s. 58.

Fransa'daki şok geçmeden 1 Haziran 2005 tarihinde Hollanda'da gerçekleştirilen halkoylamasında da –% 62 Hayır, % 38 Evet– Hayır çıkması ile AB Komisyonu, diğer üye ülke kamuoylarının da bu yönde etkilenmemeleri için anayasanın kabul sürecinin bir süre ertelenmesini önermiştir. Bu öneriye İngiltere, Danimarka, Portekiz, Çek Cumhuriyeti ve Slovenya uyariken; İspanya, Kıbrıs (Güney Kıbrıs Rum Yönetimi) ve Lüksemburg gibi bazı ülkeler, ertelemeye mahal vermeden anayasayı onaylamışlardır³⁷.

Önce Fransa ardından da Hollanda'dan gelen 'Hayır'ların nedenlerinin kavranması için söz konusu ülkelerin, halkoylamasının gerçekleştirildiği dönemdeki içyapılarına bakılması kâfi olacaktır. Zira Fransa'da halkoylamasının gerçekleştirildiği dönemde ekonomisi sürekli olarak geri giden bir seyir izlemekle birlikte, halk giderek fakirleşmektedir. Oylamanın olduğu 2005 yılı itibarıyla işsizlik % 10,2 ile son beş yılın en yüksek rakamlarına ulaşmıştır. Bununla birlikte Fransa'nın bütçe açıkları % 3'leri bulmuş, halk hayat pahalılığından yakınır hale gelmiştir. Böyle bir ortamda halk, yabancı işçilerin gelip işlerini ellerinden alacağına kanaat getirmiştir. Bu bağlamda da halkın büyük çoğunluğu AB'nin genişlemesinden ürker hale gelmiştir. Fransa'daki siyasi gruplar ve işçi sendikaları, AB'yi sosyal devlet ilkesinden giderek uzaklaşmakla itham etmektedirler ki AB Anayasa Taslağı'nın üçüncü bölümü içerisinde Ortak Ticaret Politikası başlığı altında liberalleşmeye yönelik düzenlemelerin bulunması bu ithamları daha da güçlendirmiştir³⁸. Nihayetinde Fransız halkının 'Anayasa'ya hayır' demesinin temel nedeninde, ülkede var olan ekonomik sıkıntılar ve yeni bir Avrupa bütünleşmesinin mevcut sorunları daha da arttıracığı korkusu yatmaktadır.

Hollanda'daki durum ise Fransa'dakinden pek farklı değildir; halk ekonomik dar boğaz içerisinde ve bunu AB bütçesine yapılan hibelere bağlamaktadır. Ayrıca Avro'nun temel para birimi olarak kabul edilmesinin ardından yaşanan hayat pahalılığındaki artış, AB Hukuku'nun Hollanda'nın hukuk sistemine göre birçok konuda daha az özgürlükçü olduğuna dair görüşler, halkoylamasındaki Hayır cevabının zeminini hazırlamıştır. Bununla birlikte ABD'nin liderliğinde Irak'a yapılan müdahalede Hollanda hükümetinin ABD'yi desteklenmesi de halk tarafından büyük tepki toplamıştır³⁹. Her iki ülkenin neden Hayır dediği yönündeki temel nedenler karşılaştırıldığında, iki ülkede de halkın AB'nin o dönem arz ettiği durumdan endişeli olduğu ve AB Anayasası'nın kabulü ile ekonomik yapının daha da bozulacağına duyulan güçlü inanç yatmaktadır. Sonuç olarak AB Anayasası halk tarafından halk için reddedilmiş ve bu bağlamda Avrupa bütünleşmesi sekteye uğramıştır.⁴⁰

³⁷ *Ibid.*, s. 58-59.

³⁸ Hasan Erdoğan, 'Avrupa Birliği'nde Anayasa Hazırlık ve Onay Sürecinin Değerlendirilmesi', *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 3, Isparta, 2008, s. 363.

³⁹ Taşçıoğlu, 'Avrupa Birliği'nin...', s. 60.

⁴⁰ Ercüment Tezcan, 'Anayasa'dan Lizbon Antlaşması'na: Avrupa Birliği'nde Temel Metin Tartışmaları', *Küreselleşme, Demokratikleşme ve Türkiye Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (düzenleyen), 27-30 Mart 2008, Antalya, s. 75.

LİZBON ANTLAŞMASI'NA GİDEN SÜREÇ

Anayasa Taslağı'nın Reddi Sonrasında Yeni Arayışlar

Fransa ve Hollanda'daki halkoylamalarının ardından AB içerisinde anayasa krizi söylemleri giderek güçlenmeye başlamıştır. 2005 yılında yaşanan şokun ardından üye ülkeler arasında; İspanya ve Lüksemburg'un başını çektiği, anayasanın bir an önce onaylanmasını isteyen ülkeler ile diğer taraftan İngiltere ve Polonya'nın başını çektiği anayasanın yerini daha dar kapsamlı bir antlaşmanın alınmasını isteyen ülkeler arasında kamplaşma oluşmuştur. 2007 yılında Almanya Şansölyesi Angela Merkel, her iki görüşün savunucuları ile görüşerek, uzlaşma zemininin oluşturulmasına çabalamıştır. Bu görüşmelerin ardından Brüksel'de 21-22 Haziran 2007 tarihleri arasında gerçekleştirilen Brüksel Zirvesi sonrasında 11177/1/07 (REV1)⁴¹ sayılı AB Konseyi Başkanlık Kararı kabul edilmiştir⁴². Bu karar ile anayasanın onaylanma süreci durdurulmuş, yeni bir metin hazırlanarak sürecin yeniden başlatılması öngörülmüştür.

Bu kararın ardından Dönem Başkanı Portekiz, Başkanlık Kararına ekli "Hükümetlerarası Konferansa İlişkin Yetkilendirme" belgesinde belirtilen hususlara uygun biçimde taslak bir antlaşma hazırlanması ve bu antlaşmayı 23 Temmuz 2007 tarihinde gerçekleştirilecek "Hükümetlerarası Konferans"a sunmak ile görevlendirilmiştir. Gerçekleştirilen konferansta, Portekiz'in hazırlamış olduğu taslak metin üzerinde çalışmalarda bulunulmuş ve nihayetinde metin 3 Ekim 2007 tarihinde tamamlanmıştır. 5 Ekim 2007 tarihinde tüm AB üyesi ülkelerin kendi resmi dillerinde yayımlanan CIG 1/1/07 (REV1)⁴³ sayılı "Avrupa Topluluğu'nu Kuran Antlaşma ile Avrupa Birliği Antlaşması'nı Değiştiren Antlaşma (Reform Antlaşması)", 18-19 Ekim 2007 tarihinde Lizbon'da gerçekleştirilen gayri resmi zirvede yirmi yedi AB üyesi devletin hükümet ve/veya devlet başkanları tarafından kabul edilmiştir. Bu gelişmelerin ardından 12-13 Aralık 2007 tarihinde Lizbon'da gerçekleştirilen AB Konseyi Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesinde Reform Antlaşması'nın onay sürecinin, Ocak 2009 veya en geç Haziran 2009 tarihinde yapılacak Avrupa Parlamentosu seçimlerine kadar tamamlanması konusunda görüş birliğine varılmıştır⁴⁴.

Lizbon Antlaşması'nın Analizi

AB bütünleşmesi tarihinde, milat olarak Paris Antlaşması görülmektedir; bu bağlamda da –yukarıdaki satırlarda daha detaylı biçimde değinildiği üzere– Avrupa'daki anayasallaşma sürecinin başlangıcı da aynı olmaktadır. Bu zeminde düşünüldüğünde, AB anayasallaşma sürecini nihayetlendirecek yegâne belge

⁴¹ 11177/1/07 REVI Sayılı Avrupa Birliği Konseyi Başkanlık Kararı İngilizce Tam Metni için bkz. http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/94932.pdf (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2009)

⁴² *Ibid.*, s. 63.

⁴³ CIG 1/1/07 (REV1) Sayılı Avrupa Topluluğu'nu Kuran Antlaşma ile Avrupa Birliği Antlaşması'nı Değiştiren Antlaşma (Reform Antlaşması) İngilizce Tam Metni için bkz. <http://www.consilium.europa.eu/igcpdf/en/07/cg00/cg00001-re01co01.en07.pdf> (Erişim Tarihi: 12 Aralık 2009)

⁴⁴ *Ibid.*, s. 63.

olan AB Anayasası üye ülkelerce reddedilmiş; reddin ardından iki yıllık bir anayasal belirsizlik dönemi yaşanmıştır.

Ancak 2007 yılının Aralık ayında imza edilen Reform Antlaşması ile bu belirsizlik ortadan kalkmış, 2005 yılında yaşanan tabiri caizse "tren kazası" ile duraksayan Avrupa bütünleşmesi/anayasallaşma süreci yoluna devam etmiştir. Kimi çevrelerce AB Anayasa Taslağı'nın halefi olarak görülen –ki bu görüşün doğruluğu tartışılır– Reform/Lizbon Antlaşması, AB Anayasası'nın dört bölüm 448 maddeden oluşan geniş yapısının aksine Lizbon Antlaşması⁴⁵ sadece yedi maddeden oluşmaktadır. Şu an itibarıyla Avrupa anayasallaşma sürecinin tepe noktasını oluşturan Lizbon Antlaşması, Nice ve Laeken Zirveleri Sonuç Bildirileri'nde belirlenen hedefler çerperinde incelemeye alınacaktır. Ancak bu hedeflere ne kadar ulaşıldığı ortaya koyulurken, mümkün mertebe, anayasa taslağına göre oluşan farklar üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

AB İçinde Yetkilerin Tanımı ve Genel İşleyiş

Bu hedef altında, AB ile üye ülkeler arasındaki yetki paylaşımının daha açık ve anlaşılır biçimde yeniden tanımlanması beklenmiştir. Anayasa taslağı'nın "Birliğin Politika ve İşleyişi" isimli üçüncü bölümünde söz konusu hedefe dair hususlar düzenlenmiştir. Ancak Lizbon Antlaşması'nda, anayasa taslağı'nda yer alan üçüncü bölüm tamamen kaldırılmış ve söz konusu hususlar mevcut antlaşma çerperinde düzenlenmiştir⁴⁶. Bu bağlamda Lizbon Antlaşması'nın söz konusu hedefi karşılamada yetersiz kaldığı söylenebilir.

AB Araçlarının Basitleştirilmesi

Lizbon Antlaşması, anayasa taslağı'nın getirmiş olduğu Avrupa Yasaları ve Avrupa Çerçeve Yasaları kavramlarını reddetmiş ve Avrupa Topluluğu'nu (AT) kuran Antlaşma'nın 249. maddesinde belirtilen tüzük, yönerge, karar, tavsiye ve görüş ayırımına geri dönmüştür⁴⁷. Bu bağlamda söz konusu hedefe ulaşmanın aksine geri adım atıldığı görülmektedir.

AB İçerisinde Daha Fazla Demokrasi, Şeffaflık ve Etkililik

Bu hedef AB kurumlarına, AB içerisindeki demokratik yapı-şeffaflık ve ulusal parlamentoların AB içerisindeki rollerine dair yapılan düzenlemeler olarak üç kısım altında incelenecektir⁴⁸.

AB Kurumlarına Dair Düzenlemeler

Bu hususa dair düzenlemeler antlaşmanın üçüncü maddesi olan "Kurumlara İlişkin Hükümler" kısmı altında yapılmıştır. Komisyon konusunda, 2004 gerçekleştir-

⁴⁵ Lizbon Antlaşması (Reform Antlaşması) İngilizce Tam Metni İçin Bkz. <http://eur-lex.europa.eu/JOhtml.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML> (Erişim Tarihi: 14 Aralık 2009)

⁴⁶ Bozkurt, et.al, *Avrupa Birliği Hukuku*, s. 72.

⁴⁷ Murat Saraçlı, 'Avrupa Birliği Anayasası ve Reform Antlaşması', *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt 4, Sayı 14, Ankara, 2008, s. 92.

⁴⁸ Bozkurt, et.al, *Avrupa Birliği Hukuku*, s. 68-71.

rilen hükümetlerarası konferansta karara bağlanan düzenlemeler korunmuştur. Anayasa taslağından yegâne fark olarak, Dışışleri Konseyinin başkanlığını –Lizbon Antlaşması ile değıştirilen– AB Dışışleri ve Güvenlik Politikaları Yüksel Temsilcisi yapacaktır. Lizbon Antlaşması'yla getirilen temel yeniliklerden birisi olan Yüksel Temsilci asıl olarak mevcut iki görevin yani AB Dış İlişkiler Yüksek Temsilciliğı ile Dış İlişkiler Komiseri'nin görevinin birleştirilmesinden meydana gelmektedir. Bununla birlikte anayasa taslağında tepki çeken Dışışleri Bakanı adlandırması yerine AB Dışışleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi unvanı verilmiştir.

Avrupa Konseyi'nin görev ve yetkilerinde de bir değışiklik olmamıştır. Anayasa taslağında belirtilen biçimde bir kuruma dönüştürülmesi ve iki buçuk yıllık süreler için bir başkan atanması hususu korunmuştur. Benzer şekilde Bakanlar Konseyi hususunda da AB Anayasası Taslağında getirilen değışiklikler korunmuştur. Ancak Avrupa Parlamentosu hususunda bazı iyileştirmelerin yapıldığı görülmektedir. Zira ilk göze çarpan husus parlamenter sayısının 736'dan 750'ye yükseltilmesidir. Ayrıca ülke başına en çok parlamenter 96, en az ise altı olacaktır.

Lizbon Antlaşması ile getirilen bir başka yenilik ise yeni oylama sistemidir. Antlaşma ile düzenlenen söz konusu yeni nitelikli çoğunluk sistemine göre bir kararın alınabilmesi için o kararın AB nüfusunun % 65'ini temsil eden üye devlet sayısının % 55'i tarafından kabul edilmesi gerekmektedir. Bir diğeri deyişle, 27 üye ülkeden 15'inden kabul kararı çıkmadığı sürece bir kararın alınması mümkün değildir. Elbette bu oylama sisteminin istisnaları da bulunmaktadır; zira bütçe, vergi ve dış politika hususlarını ilgilendiren konulardan AB'nin geleneksel oybirliği sistemi geçerli olacaktır. Bu sistemin yürürlüğe girmesi için öngörülen tarih 2014-2017 yılları arasındaki geçiş döneminin sonrası olarak karara bağlanmıştır.

AB İçerisinde Demokratik Yapı ve Şeffaflığa Dair Düzenlemeler

AB bünyesi içerisinde kuvvetler ayrılığı ilkesi anayasa taslağında olduğu gibi Lizbon Antlaşması'nda da sağlanamamıştır. Bu bağlamda AB'nin kurumlarının şeffaflığı ve demokratikliği tartışmaya açıktır⁴⁹. Ayrıca Lizbon Antlaşması'nın demokratik bir antlaşma olduğu konusunda büyük tartışmalar vardır; zira antlaşma, belki de ikinci bir anayasa krizi yaşamamak adına, üye devletlerin genelinde hükümet katında kabul edilmiş, halkın inisiyatifine bırakılmamıştır. Ayrıca Temel Haklar Şartı'ndan İngiltere, Polonya ve Çek Cumhuriyeti'nin muaf/mahrum tutuluyor olması; AB genelinde bir eşitsizliğe yol açmaktadır. Değinilen geri adımlardan ayrı olarak, anayasa taslağında yer verilen, vatandaşların yasama sürecine katılımını sağlayan "bir milyon imza" ilkesi olduğu gibi korunmuştur⁵⁰. Bu bağlamda AB'nin vatandaşlara yakınlaştırdığı söylenebilir.

⁴⁹ Reh, 'The Lisbon Treaty...', s. 638.

⁵⁰ Bozkurt, et.al, *Avrupa Birliği Hukuku*, s. 72.

Ulusal Parlamentolara Dair Düzenlemeler

Ulusal parlamentoların yasama sürecindeki rollerine yönelik düzenlemeler getirilmiştir. Anayasa taslağından farklı olarak ulusal parlamentoların rollerinin güçlendirildiği görülmektedir. AB düzeyinde bir metni veya bir teklifi incelemek için ulusal parlamentolara tanınan altı haftalık süre sekiz haftaya çıkarılmıştır. Ayrıca ulusal parlamentoların basit çoğunlukla itiraz etmeleri durumunda Komisyon teklifini tekrar gözden geçirecek veya geri çekecektir.

AB Anayasası Oluşturulması

Anayasa taslağının, mevcut antlaşmaları feshetmesi ve onların yerini kendi alması öngörülmüştür. Bu bağlamda giderek karmaşıklaşan ve anlaşılması zorlaşan antlaşmalar daha sade halde tek bir yapı içerisinde arz edilecektir. Ancak Lizbon Antlaşması, reddedilen anayasa taslağının aksine söz konusu antlaşmaları sadeleştirmemek ya da feshetmemekle birlikte yeni düzenlemeler getirerek, mevcut karmaşık yapıyı daha da karmaşıklaştırmaktadır⁵¹.

Lizbon Antlaşması içerisinde Temel Haklar Şartı'na, Anayasa Taslağı'nda olduğundan farklı olarak, Avrupa Birliği Antlaşması'nın (ABA) değiştirilmiş 6/1 maddesinde "Birlik, 7 Aralık 2000 tarihli Temel Haklar Şartı'nda belirlenen ve Antlaşmalarla aynı değere sahip olan haklar, özgürlükler ve ilkeleri tanı" ibaresine yer verilerek atıfta bulunulmuştur. Ayrıca maddenin devamında Şart'ın hükümlerinin AB'nin antlaşmalarda tanınan yetkilerini genişletmeyeceği, yeni yetkiler doğuramayacağı da belirtilmiştir. Ayrıca İngiltere, Polonya (Lizbon Antlaşması'na Ekli Temel Haklar Şartı'nın Polonya ve İngiltere'de Uygulanmasına İlişkin Yedi Numaralı Protokol⁵²) ve Çek Cumhuriyeti Şart'tan muaf tutulmuşlardır⁵³.

Lizbon Antlaşması ile Birlik ve Topluluk arasındaki ayırım ve sütunlar konusu da hukuki düzenlemeye tabi tutulmuştur; zira antlaşma, üç sütunlu yapının ortadan kaldırılmasını ve tek bir yapı çerçevesinde söz konusu sütunlar altında sıralanan hususların değerlendirilmesini öngörmüştür. Ayrıca Birlik ve Topluluk tanımları arasındaki farklar kaldırılmış, bundan sonra sadece Birlik kavramının kullanılması hükme bağlanmıştır. Böylelikle AB tek bir tüzel kişiliğe sahip olmuştur⁵⁴. Lizbon Antlaşması, AB'nin tüzel kişiliğine olan hukuki düzenlemeyi, düzenlenen yeni ABA 32. maddesinde hükme bağlamıştır⁵⁵. Yukarıdaki satırlarda da değinildiği üzere Lizbon Antlaşması, AB için bir anayasa olmaktan uzaktır. Zira anayasa kavramına, AB Dışişleri Bakanı gibi federe yapıya göz kırpan bir makama yer verilmemiş; AB Bayrağı, AB Marşı ve Avrupa Günü gibi sembolik hususların varlığına dahi değinilmemiştir (elbette bu sembolik öğeler varlıklarını sürdürmektedirler). Bu bağlamda düşünüldüğünde AB, Lizbon Antlaşması ile bir anayasaya

⁵¹ Reh, 'The Lisbon Treaty...', s. 642.

⁵² Lizbon Antlaşması'na Ekli "Temel Haklar Şartı'nın Polonya ve İngiltere'de Uygulanmasına İlişkin 7 Numaralı Protokol"ün İngilizce Tam Metni İçin Bkz. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:0156:0157:EN:PDF> (Erişim Tarihi: 18 Aralık 2009)

⁵³ Saraçlı, 'Avrupa Birliği...', s. 89.

⁵⁴ Bozkurt, et.al, *Avrupa Birliği Hukuku*, s. 72.

⁵⁵ Saraçlı, 'Avrupa Birliği...', s. 90.

kavuşmamaktadır; ancak Lizbon Antlaşması –şuan için– AB'nin sahip olduğu anayasaya en yakın hukuki metindir.

Laeken hedefleri çerperinde değerlendirildiğinde Lizbon Antlaşması, öngörülen hedeflere ulaşılmada yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda yola çıkılan hedefler ile varılan sonuçlar örtüşmemiş; anayasallaşma süreci bir anayasa ile nihayetlenmemiştir. Diğer bir deyişle anayasalaşamayan anayasallaşma süreci gerçek olmuştur. Bu süreci bir görüş şöyle değerlendirmektedir; "Ziyan edilen sekiz yıl, iki kullanışsız antlaşma ve üç red kararı"⁵⁶.

SONUÇ

Çalışmanın amacı, giriş kısmında da belirtildiği üzere, bir AB Anayasası yapmaya iten temel sebepler ile ortaya koyulan iki nihai metin üzerinden bu temel nedenlerin (ki çalışmada hedef olarak belirtilmiştir) ne oranda karşılandığının ortaya koyulması olmuştur. Bu bağlamda hem süreç tarihsel olarak işlenmeye çalışılmış hem de söz konusu iki nihai metin, belirtilen hedefler çerperinde sistematik olarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Yapılan analizler çerçevesinde, 2005 yılında Fransa ve Hollanda'da gerçekleştirilen halkoylamaları sonucunda reddedilen AB Anayasa Taslağı'nın, Lizbon Antlaşması'na oranla söz konusu hedeflere daha yaklaştığı ortaya koyulmuştur.

Bu bağlamda çalışmanın temel savı olan "anayasalaşamayan anayasallaşma" hususunda doğrulanmıştır. Zira söz konusu süreç şu an itibariyle, Lizbon Antlaşması ile tepe noktasına ulaşmıştır; ancak Lizbon Antlaşması'ndan bir AB Anayasası olarak bahsetmek yanlış bir tespit olacaktır. Fakat bununla birlikte anayasallaşma sürecinin, AB Anayasa Taslağı'nın reddi ile sonlanmadığı, bilakis Lizbon Antlaşması'na gidilen süreç ile devam ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Günümüzdeki mevcut durum itibariyle AB'nin anayasallaşma süreci uzunca bir süre yoluna devam edeceğe benzememektedir; zira imza edilmiş ve yürürlüğe girmiş olmasına rağmen Lizbon Antlaşması'na dair eleştiriler devam etmektedir. AB'nin yatay ve dikey gelişmesine imkân tanıyacak bir sonraki adımı atmak için Lizbon Antlaşması ile kalkan toz bulutunun dinmesini bekleyeceği öngörülebilir.

Sonuç olarak Lizbon Antlaşması ile yeni çehresine kavuşan AB; Victor Hugo ve Winston Churchill'in çok farklı zamanlarda ama aynı ülkü ile ortaya koymuş oldukları "Avrupa Birleşik Devletleri" idealine ulaşmaktan çok uzak bir yapı arz etmektedir. Oluşan yeni AB, federe bir yapıdan ziyade uluslar üstü yetkiler ile donatılmış hükümetlerarası bir oluşum olarak varlığına devam edecektir.

⁵⁶ 'Wake Up Europe!', *The Economist*, Cilt 393, Sayı 8652, 10-16 Ekim 2009, s. 9.

KAYNAKÇA

- Baykal, Sanem ve Tonus, Özgür, 'Avrupa Birliği Anayasal Antlaşma Taslağı Üzerine Değerlendirmeler', 2003, http://www.geocities.com/ceteris_tr/tonus_baykal.doc (8.12.2009)
- Baykal, Sanem, 'Avrupa Birliği'nde Anayasallaşma', *Avrupa Birliği Temel Konular*, (Ed.) Çağrı Erhan, Ayşe Burca Kızılırmak ve Ceran Arslan Olcay, (Ankara: İmaj Yayınevi, 2009) s. 97-151
- Bozkurt, Enver, Özcan, Mehmet ve Köktaş, Arif, *Avrupa Birliği Hukuku*, 4. Baskı, (Ankara: Asil Yayın Dağıtım, 2008)
- Erdoğan, Hasan, 'Avrupa Birliği'nde Anayasa Hazırlık ve Onay Sürecinin Değerlendirilmesi', *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 3, 2008, s. 341-368.
- Gözler, Kemal, *Anayasa Hukukuna Giriş: Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, (Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım, 2009)
- Gözbüyük, Şeref A., *Anayasa Hukuku*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2008)
- Oder, Bertil Emrah, *Avrupa Birliği'nde Anayasa ve Anayasacılık*, (İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 2004)
- Reh, Chritine, 'The Lisbon Treaty: De-Constitutionalizing the European Union?', *Journal of Common Market Studies* (JCMS), Cilt 47, Sayı 3, 2009, s. 625-650.
- Saraçlı, Murat, 'Avrupa Birliği Anayasası ve Reform Antlaşması', *Uluslararası Hukuk ve Politika Dergisi*, Cilt 4, Sayı 14, 2008, s. 79-97.
- Taşçıoğlu, Ömer Lütfi, 'Avrupa Birliği'nin Anayasa Oluşturma Süreci, Bu Süreçte Ortaya Çıkabilecek Sorunların Avrupa Birliği'nin Geleceğine ve Türkiye'ye Etkileri ve Çözüm Yolları', *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Sayı 13, 2008, s. 53-78.
- Tezcan, Ercüment 'Anayasa'dan Lizbon Antlaşması'na: Avrupa Birliği'nde Temel Metin Tartışmaları', *Küreselleşme, Demokratikleşme ve Türkiye Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (düzenleyen), 27-30 Mart 2008, s. 73-101.
- Tezcan, Ercüment, 'Avrupa Birliği Anayasa Taslağı ve Öngördüğü Yenilikler', *Stradigma*, Sayı 8, 2003, http://www.stradigma.com/turkce/eylul2003/makale_03.html (7.12.2009)
- Uslubaş, Fevzi, 'Avrupa Birliği ve Türkiye', *Jeopolitik*, Kasım, Sayı 70, 2009, s. 14-22.
- 'Wake Up Europe!', *The Economist*, Cilt 393, Sayı 8652, 10-16 Ekim 2009, s.9.

Belgeler

- Hükümetlerarası Konferans (2004) http://europa.eu/scadplus/cig2004/index_en.htm (10.12.2009)
- Nice Zirvesi Sonuç Bildirisi'ne ekli 'Avrupa Birliğinin Geleceğine Dair Bildiri' http://ec.europa.eu/justice_home/unit/charte/en/declarations-nice.html (10.12.2009)
- Laken Zirvesi Sonuç Bildirisi'ne ekli 'Avrupa Birliğinin Geleceğine Dair Laeken Bildirisi' <http://www.ena.lu/laeken-declaration-future-european-union-15-december-2001-020003970.html> (10.12.2009)
- Avrupa Birliği Anayasa Taslağı İngilizce Tam Metni: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtml.do?uri=OJ:C:2004:310:SOM:en:HTML> (10.12.2009)

- 11177/1/07 REVI Sayılı Avrupa Birliği Konseyi Başkanlık Kararı İngilizce Tam Metni: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/94932.pdf (12.12.2009)
- CIG 1/1/07 (REVI) Sayılı Avrupa Topluluğu'nu Kuran Antlaşma ile Avrupa Birliği Antlaşması'nı Değiştiren Antlaşma (Reform Antlaşması) İngilizce Tam Metni: <http://www.consilium.europa.eu/igcpdf/en/07/cg00/cg00001-re01co01.en07.pdf> (12.12.2009)
- Lizbon Antlaşması (Reform Antlaşması) İngilizce Tam Metni: <http://eur-lex.europa.eu/JOHtm1.do?uri=OJ:C:2007:306:SOM:EN:HTML> (14.12.2009)
- Lizbon Antlaşması'na Ekli 'Temel Haklar Şartı'nın Polonya ve İngiltere'de Uygulanmasına İlişkin 7 Numaralı Protokol'ün İngilizce Tam Metni: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:306:0156:0157:EN:PDF> (18.12.2009)

